

بررسی تطبیقی حقوق مادر در قرآن و در اسناد حقوق بشر

شهناز بگهان^۱

چکیده

مادر در آموزه‌های دینی، محور تربیت و اساس تشکیل خانواده به شمار می‌رود و در قرآن کریم با تعبیر بلند و تکریم‌آمیز مورد توجه قرار گرفته است. قرآن بر جایگاه معنوی، عاطفی و حقوقی مادر تأکید نموده و وظایف فرزندان را نسبت به او به روشنی بیان کرده است. از سوی دیگر، در اسناد بین‌المللی حقوق بشر نیز حقوق زنان و مادران به عنوان بخشی از حقوق بنیادین بشر مطرح گردیده است؛ به‌ویژه در «اعلامیه جهانی حقوق بشر» و «میثاق‌های بین‌المللی»، کرامت زن و نقش او در خانواده و اجتماع مورد توجه قرار گرفته است. پژوهش حاضر با رویکرد تطبیقی، به بررسی حقوق مادر در قرآن و در اسناد حقوق بشر پرداخته و ضمن تبیین اشتراکات و افتراقات این دو منبع، نشان می‌دهد که نگاه قرآن به مادر، نگاهی جامع، معنوی و فراتر از ابعاد صرفاً مادی است، در حالی که اسناد حقوق بشر عمدتاً به حقوق قانونی و اجتماعی مادر توجه دارند. در نتیجه، می‌توان گفت قرآن با تأکید بر پیوند الهی، عاطفی و انسانی مادر و فرزند، بنیانی عمیق‌تر و کامل‌تر برای کرامت مادر ارائه می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: مادر، قرآن، حقوق بشر، کرامت زن، خانواده

مقدمه

مادر در فرهنگ انسانی و دینی، نماد ایثار، مهر و پرورش است و نخستین کانونی به شمار می‌آید که انسان در آن با مفاهیم حیات، محبت و تربیت آشنا می‌شود. جایگاه مادر به اندازه‌ای بالاست که نه تنها شخصیت فردی فرزندان

^۱ طلبه سطح ۲ حوزه علمیه کریمه اهل بیت

بلکه بنیاد خانواده و سلامت جامعه تا حد زیادی به او وابسته است. از همین رو، مسئله‌ی «حقوق مادر» همواره در اندیشه‌های الهی و بشری مورد توجه بوده است. قرآن کریم با تأکیدهای مکرر، مقام مادر را بزرگ داشته و وظایف ویژه‌ای بر عهده فرزندان و جامعه در قبال او نهاده است. در سوی دیگر، اسناد حقوق بشر به‌عنوان اسناد بین‌المللی معاصر، در پی آن بوده‌اند که اصولی برای پاسداشت کرامت زن و مادر وضع کنند. بررسی تطبیقی این دو منظومه‌ی حقوقی، می‌تواند به فهم دقیق‌تر جایگاه مادر و نیز کشف اشتراکات و تمایزات این دو نگاه بینجامد. مطالعات پیشین نشان می‌دهد که این حوزه هرچند مورد توجه اندیشمندان بوده، اما بیشتر با نگاه کلی به «زن» پرداخته‌اند و حقوق مادر به‌طور مستقل کمتر واکاوی شده است. به‌عنوان نمونه، در کتاب «زن در آیینه جمال و جلال» آیت‌الله جوادی آملی، جایگاه زن در معارف اسلامی به تفصیل بررسی شده، اما حقوق اختصاصی مادر به‌طور جداگانه مطرح نشده است. همچنین شهید مرتضی مطهری در کتاب «حقوق زن در اسلام و جهان» با رویکردی تطبیقی، ابعاد مختلف حقوق زن را در مقایسه با نظام‌های حقوقی تبیین کرده، اما تأکید ویژه‌ای بر حقوق مادر ندارد. افزون بر این، در ***مقالات پژوهشی مربوط به زن و حقوق بشر در مجامع علمی بین‌المللی، اصولی چون برابری و منع تبعیض برجسته گردیده، ولی حقوق اختصاصی مادر کمتر مورد توجه قرار گرفته است. بنابراین، خلأ پژوهشی در بررسی ویژه و تطبیقی حقوق مادر میان قرآن و اسناد حقوق بشر آشکار است. بر این اساس، پژوهش حاضر در پی آن است که با رویکردی تحلیلی - توصیفی، حقوق مادر را در دو منبع مهم یعنی قرآن کریم و اسناد حقوق بشر بررسی کرده و ضمن تطبیق آن‌ها، به شناسایی وجوه اشتراک و افتراق بپردازد. امید است این پژوهش بتواند با برجسته ساختن جایگاه مادر، افق‌های تازه‌ای را در حوزه مطالعات اسلامی و نیز در گفت‌وگوی میان دین و حقوق معاصر بگشاید.

۱. جایگاه و کرامت مادر در قرآن

قرآن کریم به‌عنوان مهم‌ترین منبع معرفتی اسلام، بارها بر اهمیت و جایگاه مادر تأکید ورزیده است. اگرچه دستور به احسان و تکریم والدین در کنار هم آمده، اما در مواردی، نقش مادر به‌طور ویژه برجسته شده است. این مسئله بیانگر آن است که قرآن، جایگاه مادر را صرفاً در سطح عاطفی یا خانوادگی نمی‌بیند، بلکه او را به‌عنوان محور حیات، تربیت و استمرار نسل انسانی معرفی می‌کند.

۱-۱. تأکید قرآن بر حقوق مادر

در سوره لقمان آیه ۱۴، خداوند می‌فرماید: **وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ ۖ حَمَلَتْهُ أُمُّهُ وَهْنًا عَلَىٰ وَهْنٍ وَفِصَالُهُ فِي عَمَيْنِ ۖ إِنَّ أَشْكُرَ لِي وَلِوَالِدَيْكَ إِلَيَّ الْمَصِيرُ ۚ**

در این آیه، شکرگزاری از والدین بلافاصله پس از شکر خداوند ذکر شده است. مفسران این همراهی را نشان‌دهنده اهمیت مقام والدین، و به‌ویژه مادر دانسته‌اند. علامه طباطبایی معتقد است که ذکر سختی‌های بارداری و شیردهی، دلیل بر آن است که مادر بیش از پدر در تحمل بار زندگی و تربیت کودک نقش دارد، و لذا احترام به او باید در مرتبه‌ای برتر مورد توجه قرار گیرد.^۲ همچنین در قرآن آمده است: «وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ إِحْسَانًا ۚ حَمَلَتْهُ أُمُّ كُرْهًا وَوَضَعَتْهُ كُرْهًا ۚ وَحَمْلُهُ وَفِصَالُهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا.»^۳ این آیه نه تنها بر دشواری دوران بارداری و زایمان مادر تأکید دارد، بلکه با تعبیر «کُرْهًا» به صراحت از سختی‌های روحی و جسمی او یاد می‌کند. شیخ طبرسی در مجمع‌البیان تصریح می‌کند که این آیه نشانه نوعی «حق طبیعی» برای مادر است که فرزند موظف است در قبال آن به نهایت نیکی و سپاسگزاری دست یازد.^۴ همچنین در سوره عنکبوت آیه ۸ می‌خوانیم: «وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حُسْنًا.»^۵ این بیان، دستور کلی به نیکی با والدین است، اما همان‌گونه که مفسران متذکر شده‌اند، مصادیق بارز این احسان در آیات دیگر، با ذکر مشکلات و زحمات مادر همراه است. به تعبیر مکارم شیرازی، این تأکیدها بدین معناست که قرآن می‌خواهد برتری خاصی برای مادر قائل شود و فرزندان را به قدردانی عمیق‌تر از او فراخواند.^۶

۲-۱. تحلیل دلالت‌های قرآنی

از این آیات چند نکته اساسی در مورد حقوق مادر استخراج می‌شود:

۱. تقدیم ذکر مادر بر پدر: در مواردی که قرآن از زحمات والدین سخن می‌گوید، ابتدا مادر را به‌طور خاص یاد می‌کند. این تقدیم نشانگر جایگاه ویژه مادر است، زیرا او علاوه بر تربیت، بار سنگین بارداری و شیردهی را نیز متحمل می‌شود.

۲. ارتباط شکر والدین با شکر خدا: قرآن شکر والدین، به‌ویژه مادر، را در کنار شکر خداوند قرار داده است.^۷ این امر نوعی تقدیس الهی از مقام مادر محسوب می‌شود و دلالت دارد که احترام به او نه فقط وظیفه اجتماعی، بلکه عبادتی الهی است.

^۲ طباطبایی، المیزان، ج ۱۶، ص ۳۴۹

^۳ سوره احقاف آیه ۱۵

^۴ طبرسی، مجمع‌البیان، ج ۸، ص ۶۳۴

^۵ تفسیر نمونه، ج ۱۷، ص ۳۷۶

^۶ لقمان/ ۱۴

۳. تصویر رنج‌های مادر به‌عنوان حق الهی: اشاره مکرر به «وَهْن» و «كُرْهًا» نشان می‌دهد که این سختی‌ها تنها بعد جسمانی ندارد، بلکه نوعی تکلیف اخلاقی و الهی بر دوش فرزندان می‌گذارد تا در مقابل، نهایت حمایت و تکریم را نثار مادر کنند.

۴. حق تقدم در نیکی: اگرچه قرآن نیکی به پدر و مادر را با هم واجب کرده است، اما در بیان رنج‌ها تنها مادر را ذکر کرده. این نکته، مبنایی است برای روایات که در آنها نیکی به مادر سه‌بار بر نیکی به پدر مقدم دانسته شده است.^۷

۲. جایگاه مادر در سنت و روایات

پس از قرآن کریم، سنت نبوی و روایات اهل‌بیت(ع) مهم‌ترین منبع شناخت جایگاه و حقوق مادر در اسلام است. در این متون، مادر به‌عنوان سرچشمه حیات و اساس تربیت معرفی شده و تکریم او در ردیف عالی‌ترین عبادات قرار گرفته است.

۱-۲. احادیث نبوی در تکریم مادر

پیامبر اکرم(ص) در سخنی مشهور فرمودند: الْجَنَّةُ تَحْتَ أَقْدَامِ الْأُمَّهَاتِ؛ بهشت زیر پای مادران است این روایت، نه تنها تأکید بر احترام مادر دارد، بلکه کرامت مادر را تا حد معیار سعادت و ورود به بهشت بالا می‌برد. به تعبیر علمای اخلاق، این بیان نشان می‌دهد که مسیر تکامل معنوی انسان بی‌ارتباط با تکریم و خدمت به مادر نیست.^{۱۰} در روایتی دیگر، مردی نزد رسول خدا(ص) آمد و پرسید: «ای رسول خدا! چه کسی بیشتر سزاوار نیکی و مصاحبت نیکوی من است؟» حضرت فرمودند: «مادرت». مرد پرسید: «سپس چه کسی؟» فرمودند: «مادرت». بار دیگر پرسید: «پس از آن چه کسی؟» فرمودند: «مادرت». بار چهارم که پرسید، پیامبر(ص) فرمودند: «پدرت» این روایت صریح است در تقدم حقوق مادر بر پدر، و نشان‌دهنده برتری مقام او در احسان و نیکی است. اهل‌بیت پیامبر(ع) نیز در سخنان متعدد، به کرامت مادر و لزوم رعایت حقوق او پرداخته‌اند. امام سجاده(ع) در رساله حقوق، در «حق مادر» می‌فرماید: وَ أَمَّا حَقُّ أُمِّكَ فَإِنَّ تَعْلَمَ أَنَّهَا حَمَلَتْكَ حَيْثُ لَا يَحْمِلُ أَحَدٌ أَحَدًا، وَأَعْطَتْكَ مِنْ ثَمَرَةِ قَلْبِهَا

^۷ کافی، ج ۲، ص ۱۰۳

^۸ نسائی، السنن الکبری، ج ۶، ص ۱۱

^۹ متقی هندی، کنز العمال، حدیث ۴۵۴۰۵

^{۱۰} فیض کاشانی، المحجۃ البیضاء، ج ۳، ص ۴۶۲

^{۱۱} صحیح بخاری، کتاب الأدب، حدیث ۵۹۷۱

^{۱۲} کلینی، کافی، ج ۲، ص ۱۰۳

مَا لَا يُعْطَى أَحَدٌ أَحَدًا...»^{۱۳} این بیان، اوج ایثار و فداکاری مادر را تبیین می‌کند و از فرزند می‌خواهد که در مقابل چنین فداکاری، هیچ‌گاه از خدمت و تکریم او غافل نشود. امام صادق (ع) نیز فرموده‌اند: مَنْ نَظَرَ إِلَى أَبِيهِ نَظَرَ مَقْتٍ وَ هُمَا ظَالِمَانِ لَهُ لَمْ يَقْبَلِ اللَّهُ لَهُ صَلَاةً^{۱۴} این روایت بیانگر آن است که حتی نگاه خشم‌آلود به والدین، سبب بطلان عبادات انسان می‌شود؛ به طریق اولی، احترام به مادر جایگاهی بس عظیم دارد.

۲-۲. تحلیل فقهی و اخلاقی

حق تقدم مادر بر پدر در نیکی: بر اساس احادیث، مادر سه‌بار بر پدر مقدم دانسته شده است. فقها این تقدم را نه در وجوب نیکی، بلکه در میزان تأکید و شدت تکریم تفسیر کرده‌اند.^{۱۵} ارتباط احترام به مادر با قبولی عبادات: از دیدگاه اخلاق اسلامی، بی‌احترامی به مادر نوعی عقوق است و عقوق والدین از بزرگ‌ترین گناهان کبیره دانسته شده است. ابعاد روانی و عاطفی: روایات متعدد نشان می‌دهد که توجه به مادر، تنها یک وظیفه اجتماعی یا اقتصادی نیست، بلکه ریشه در سلامت روحی و معنوی فرزند دارد.

۳. حقوق مادر در قرآن و سنت

اسلام، با تأکید بر کرامت زن و جایگاه مادری، برای مادر مجموعه‌ای از حقوق ویژه در عرصه‌های مختلف فردی، خانوادگی و اجتماعی قائل شده است. این حقوق بر مبنای نصوص قرآنی، احادیث معتبر و آرای فقها تبیین می‌شود و نشان می‌دهد که نگاه اسلام به مادر، نگاه صرفاً عاطفی نیست، بلکه حقوقی، تکلیفی و اجتماعی است.

۳-۱. حق تکریم و احترام

مهم‌ترین حق مادر، احترام و تکریم مطلق است. بر اساس آموزه‌های قرآن و سنت، نیکی به والدین از بزرگ‌ترین واجبات شمرده می‌شود^{۱۶} فقها، عقوق والدین را از گناهان کبیره دانسته‌اند.^{۱۷} این تکریم در عمل جلوه‌های گوناگونی دارد: اطاعت در امور مباح، خوش‌رفتاری، پرهیز از بی‌احترامی و حتی نگاه تند. امام صادق (ع) فرمود: «نگاه خشم‌آلود به والدین، حتی اگر به او ظلم کرده باشند، موجب عدم قبولی نماز می‌شود»^{۱۸} از بنیادی‌ترین حقوقی که اسلام

^{۱۳} حر عاملی، وسائل الشیعة، ج ۱۵، ص ۲۴۹

^{۱۴} کلینی، کافی، ج ۲، ص ۳۴۹

^{۱۵} (نراقی، عوائد الایام، ص ۳۲۷)

^{۱۶} حر عاملی، وسائل الشیعة، ج ۱۵

^{۱۷} لقمان/۱۴؛ احقاف/۱۵).

^{۱۸} مجلسی، بحار الانوار، ج ۷۴، ص ۷۹

^{۱۹} کلینی، کافی، ج ۲، ص ۳۴۹

کنند. در ماده ۱۲ نیز بر حق دسترسی مادران به خدمات بهداشتی در دوران بارداری و پس از آن تأکید شده است (CEDAW)، مواد ۵، ۱۱ و ۱۲

با وجود این، یکی از نقدهای جدی به CEDAW آن است که نگاه این کنوانسیون بیش از حد بر «برابری جنسیتی» متمرکز شده و جایگاه مستقل مادری به عنوان یک ارزش انسانی کمتر مورد توجه قرار گرفته است. در حالی که در قرآن، نقش مادری نه به عنوان باری اجتماعی، بلکه به عنوان جایگاهی شریف و مقدس معرفی شده است. پیامبر اسلام (ص) در حدیثی مشهور می‌فرماید: «الْجَنَّةُ تَحْتَ أَقْدَامِ الْأُمَّهَاتِ»^{۴۱} که بیانگر کرامت بی‌نظیر مقام مادر است.

۴-۴. کنوانسیون‌های سازمان بین‌المللی کار (ILO)

سازمان بین‌المللی کار به‌طور ویژه در حمایت از مادران فعال بوده است. کنوانسیون شماره ۱۸۳ (۲۰۰۰) درباره حمایت از مادران، به زنان حق مرخصی زایمان با دریافت حقوق، ممنوعیت اخراج به دلیل بارداری و بازگشت به کار پس از مرخصی را می‌دهد. همچنین، این کنوانسیون حق شیردهی در محیط کار و تأمین امکانات بهداشتی را برای مادران پیش‌بینی کرده است. این حمایت‌ها در قرآن به صورت مستقیم به شکل حقوق کاری بیان نشده‌اند، اما اصولی همچون «لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا»^{۴۲} نشانگر توجه اسلام به توان و ظرفیت زنان است. از این رو، اسلام با اصل رعایت شرایط جسمی و روحی مادران همسو است، هرچند مبنای آن الهی و اخلاقی است نه صرفاً قراردادی.

۴-۵. جمع‌بندی تطبیقی

بررسی اسناد بین‌الملل نشان می‌دهد که حمایت از مادران عمدتاً در سه محور اصلی مطرح شده است:

۱. حمایت اجتماعی و بهداشتی (دوران بارداری و زایمان).

۲. حمایت شغلی و اقتصادی (مرخصی زایمان و منع تبعیض).

۳. حمایت از نقش مادری در تربیت کودک.

^{۴۱} مجلسی، بحارالانوار، ج ۷۱، ص ۸۵

^{۴۲} بقره/۲۸۶

اما در قرآن کریم و آموزه‌های اسلامی، علاوه بر این ابعاد، جایگاه معنوی و ارزشی مادر نیز مورد تأکید قرار گرفته است. بدین ترتیب، می‌توان گفت که اسناد بین‌الملل بیشتر به بُعد رفاهی مادری توجه دارند، در حالی که قرآن نگاهی جامع‌تر دارد و کرامت انسانی مادر را در محور قرار می‌دهد.

۵- مقایسه تطبیقی قرآن و اسناد حقوق بشر در حمایت از مادر

بررسی تطبیقی نشان می‌دهد که نگاه اسلامی به حقوق مادر جامع‌تر و چندبعدی است، در حالی که اسناد بین‌المللی حقوق بشر غالباً محدود به حمایت‌های اقتصادی و اجتماعی هستند. این مقایسه را می‌توان در چند محور اصلی تحلیل کرد:

۵- ۱. اشتراکات

هر دو نظام (اسلام و اسناد بین‌المللی) بر لزوم حمایت از مادر و اهمیت نقش او در پرورش نسل آینده تأکید دارند: قرآن کریم با آیات مانند «وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ...»^{۴۳} جایگاه مادر را در تربیت و هدایت فرزند برجسته می‌کند. اسناد حقوق بشر نیز به حمایت اقتصادی و اجتماعی مادر توجه دارند، مانند حق مرخصی زایمان، حمایت شغلی و دسترسی به خدمات بهداشتی. در این زمینه، می‌توان گفت که هر دو نگاه، حمایت عملی از مادر را در نظر گرفته‌اند، اگرچه مبنای آن‌ها متفاوت است.

۵- ۲. تفاوت در مبنا و فلسفه حقوق مادر

اسلام: نگاه مبتنی بر آموزه‌های قرآنی و سنت پیامبر (ص) و اهل‌بیت (ع) است. جایگاه مادر هم از نظر معنوی و اخلاقی و هم از نظر مادی و اجتماعی تثبیت شده است. کرامت مادر به عنوان محور خانواده و تربیت نسل آینده در نظر گرفته می‌شود. اسناد حقوق بشر: مبتنی بر فلسفه سکولار و حقوق فردی است. حمایت‌ها عمدتاً اقتصادی و اجتماعی هستند و بعد معنوی، تربیتی و اخلاقی مادر کمتر دیده می‌شود.

۵- ۳. تفاوت در گستره حمایت‌ها

قرآن و روایات حمایت‌های جامع و همزمان ارائه می‌کنند: حق نفقه، حق حضانت، تکریم معنوی، آموزش و نقش اجتماعی مادر همگی در آموزه‌های اسلامی لحاظ شده‌اند. اسناد بین‌المللی عمدتاً به حمایت اقتصادی و اجتماعی محدود می‌شوند و نقش تربیتی و معنوی مادر در خانواده و جامعه را پوشش نمی‌دهند.

۵- ۴. اهمیت مقایسه تطبیقی

تحلیل تطبیقی نشان می‌دهد که آموزه‌های اسلامی می‌توانند الگوی کامل‌تر و متوازن‌تری برای حمایت از مادر ارائه کنند. این مدل نه تنها از نظر مادی و حقوقی جامع است، بلکه ابعاد تربیتی و معنوی مادر را نیز در نظر می‌گیرد، چیزی که در اسناد سکولار حقوق بشر کمتر دیده می‌شود.

نتیجه‌گیری

بررسی تطبیقی حقوق مادر در قرآن و اسناد حقوق بشر نشان می‌دهد که اسلام به جایگاه مادر نگاه جامع، چندبعدی و مقدس دارد، در حالی که اسناد بین‌المللی غالباً به جنبه‌های مادی و اجتماعی محدود شده‌اند. قرآن کریم و روایات پیامبر (ص) و اهل‌بیت (ع) مادر را سرچشمه حیات و محور تربیت فرزند معرفی کرده و نیکی به او را از بزرگ‌ترین عبادات دانسته‌اند مادر در اسلام حقوق متعددی دارد؛ از جمله حق نفقه، حضانت، تکریم و احترام، حق مشورت و ایفای نقش اجتماعی، که همه این حقوق در آموزه‌های قرآنی و روایات اهل‌بیت (ع) به تفصیل بیان شده‌اند. در مقابل، اسناد بین‌المللی تنها به حمایت‌های اجتماعی و اقتصادی مادر پرداخته‌اند و نقش معنوی، تربیتی و قدسی مادر را در نظر نگرفته‌اند. نگاه اسلامی هم به بعد دنیوی و هم به بعد اخروی مادر توجه دارد، اما اسناد غربی غالباً محدود به حمایت مادی و شغلی است. بررسی چالش‌های معاصر نشان می‌دهد که نگاه سکولار و فردگرایانه به مادری، موجب کاهش اهمیت نقش مادر در خانواده و تضعیف جایگاه تربیتی و اخلاقی او شده است. در حالی که آموزه‌های اسلامی، جایگاه مادر را در تمام ابعاد حفظ می‌کند و برای ارتقای آن، راهکارهای عملی ارائه داده است، از جمله ترویج فرهنگ تکریم مادر، حمایت قانونی و اجتماعی مبتنی بر نصوص قرآنی و روایی، و تقویت پژوهش‌های تطبیقی برای الگوسازی اسلامی. در جمع‌بندی نهایی می‌توان گفت که مادر در اسلام نه تنها یک مسئولیت خانوادگی، بلکه یک مقام قدسی، تربیتی و اخلاقی دارد و آموزه‌های اسلامی جامع‌تر و کامل‌تر از نگاه سکولار به حقوق مادر است. این آموزه‌ها می‌توانند الگوی کارآمدی برای حفظ و ارتقای جایگاه مادر در جامعه معاصر باشند و نقش او را در تربیت نسل آینده و استحکام خانواده تضمین کنند. مقایسه با اسناد حقوق بشر نشان می‌دهد که این اسناد غالباً بر حمایت اقتصادی و اجتماعی مادر تمرکز دارند و بُعد معنوی و تربیتی او را کمتر مورد توجه قرار می‌دهند. آموزه‌های اسلامی با تأکید همزمان بر بعد معنوی، تربیتی و مادی مادر، نگاه جامع‌تری ارائه می‌دهند که علاوه بر حفاظت از حقوق مادر، تربیت سالم فرزندان و استحکام خانواده را نیز تضمین می‌کند. راهکارهای ارائه‌شده در آموزه‌های اسلامی، از جمله ترویج فرهنگ تکریم مادر، حمایت قانونی و اجتماعی، و توجه همزمان به ابعاد مادی و معنوی، می‌توانند الگوی کارآمدی برای ارتقای جایگاه مادر در جامعه معاصر باشند. در نهایت، مطالعه تطبیقی نشان می‌دهد که آموزه‌های اسلامی می‌توانند مدل کامل‌تری برای حمایت از مادر و تثبیت کرامت و جایگاه او در خانواده و جامعه ارائه کنند، مدلی که فراتر از نگاه صرفاً اقتصادی و اجتماعی اسناد بین‌المللی است.

منابع

*قرآن کریم

- ابن حنبل، احمد. المسند. بیروت: دار صادر، ج ۳، بی تا.
- امام علی (ع). نهج البلاغه. ترجمه ناصر مکارم شیرازی، تهران: نشر حدیث، چاپ اول، ۱۳۹۸.
- بخاری، محمد بن اسماعیل. صحیح بخاری. بیروت: دار ابن کثیر، ۱۴۲۲ق.
- پیامبر اکرم (ص). سنن ابن ماجه. بیروت: دارالکتب العلمیه، ج ۱، چاپ اول، ۱۴۰۶ق.
- ترمذی، محمد بن عیسی. سنن ترمذی. بیروت: دارالفکر، ج ۵، چاپ اول، ۱۴۰۳ق.
- حر عاملی، محمد بن حسن. وسائل الشیعه. قم: دارالکتب الإسلامیه، ج ۱۵، چاپ اول، ۱۴۰۶ق.
- حر عاملی، محمد بن حسن. وسائل الشیعه. قم: مؤسسه آل البيت، ج ۱۵، ۱۴۰۹ق.
- خمینی، روح الله. صحیفه امام. تهران: مؤسسه نشر امام خمینی، ج ۱، چاپ اول، ۱۳۸۱.
- طباطبایی، سید محمدحسین. المیزان فی تفسیر القرآن. قم: دفتر انتشارات اسلامی، ج ۱۶، ۱۴۱۷ق.
- طبرسی، فضل بن حسن. مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تهران: نشر ناصر خسرو، ج ۸، ۱۳۷۲ش.
- طوسی، محمد بن حسن. الخلاف. قم: مؤسسه النشر الإسلامی، ج ۴، ۱۴۰۷ق.
- فیض کاشانی، ملا محسن. المحجّه البیضاء. قم: نشر اسلامی، ج ۳، ۱۴۰۶ق.
- کلینی، محمد بن یعقوب. الکافی. تهران: دارالکتب الإسلامیه، ج ۲، چاپ اول، ۱۳۶۵ش.
- کلینی، محمد بن یعقوب. الکافی. تهران: دارالکتب الإسلامیه، ج ۲، ۱۴۱۵ق.
- مجلسی، محمدباقر. بحار الانوار. بیروت: دار احیاء التراث العربی، ج ۷۴، ۱۴۰۳ق.
- متقی هندی، علی. کنز العمال. بیروت: مؤسسه الرساله، ج ۱۶، چاپ اول، ۱۴۰۹ق.
- مکارم شیرازی، ناصر. تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الإسلامیه، ج ۱۷، ۱۳۷۴ش.
- جلسی، محمدباقر، بحار الانوار، ج ۷۱، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق

نسائی، احمد بن شعیب. السنن الکبری. بیروت: دارالکتب العلمیہ، ج ۶، ۱۴۱۱ق.

نراقی، ملا احمد. عوائد الایام. قم: دفتر نشر اسلامی، چاپ اول، ۱۴۰۸ق..

اعلامیہ جهانی حقوق بشر، ترجمہ: ابراہیم بیگزادہ، تہران: انتشارات دانشگاه علامہ طباطبائی، ۱۳۸۶.

میثاق بین المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، ترجمہ: حسین صفایی، تہران: میزان، ۱۳۸۴.

میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی، ترجمہ: محسن محبی، تہران: سمت، ۱۳۸۱.

کنوانسیون حقوق کودک، ترجمہ: احمد صفار، تہران: نشر نی، ۱۳۸۲.

کنوانسیون رفع تبعیض علیہ زنان (CEDAW)، ترجمہ: معصومہ ابتکار، تہران: معاونت امور زنان ریاست
جمهوری، ۱۳۸۱.

سازمان بین المللی کار، کنوانسیون حمایت از مادران، ترجمہ: وزارت کار و امور اجتماعی، تہران: ۱۳۸۵.